

Inclusieve geschiedenis, kan dat?

Een verhaal over een oorlog

Marjolein 't Hart

Rede uitgesproken bij haar afscheid als bijzonder hoogleraar Geschiedenis van staatsvorming in mondiale context vanwege de Stichting Unger-van Brerofonds, aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam op 1 juni 2022

Beste toehoorders,

De samenleving verandert, en de geschiedenis verandert mee. Dat laatste klinkt raar, want de geschiedenis is toch geweest? Ja, dat is waar, maar geschiedenis kan je altijd op een andere manier vertellen, met andere actoren en factoren.

Het doel van deze lezing is om te kijken of inclusieve geschiedenis kan. Wat bedoelen we eigenlijk met inclusieve geschiedenis? Inclusieve geschiedenis is multiperspectief, wil verschillende stemmen laten horen. Inclusieve geschiedenis heeft als doel dat leden van diverse groeperingen in de samenleving zich gewaardeerd voelen, dat hun geschiedenis de moeite waard is om verteld en gehoord te worden. Inclusie is iets anders dan diversiteit. Dit verschil heeft de toonaangevende Amerikaanse activiste en bedrijfskundige Mary-Frances Winters helder verwoord. Voor haar is diversiteit het tellen van hoofden, terwijl inclusie is die hoofden te laten meetellen.² Het één is daarbij een voorwaarde voor de ander.

Er is al behoorlijk wat aandacht voor inclusieve geschiedenis. Zo organiseerde de KNHG, de beroepsorganisatie voor geschiedkundigen, in 2019 de Historicidagen in Groningen onder het thema Inclusieve Geschiedenis. Een jaar later publiceerde het oorlogsmuseum voor de Eerste Wereldoorlog in Ieper, het Flanders Field Museum, *De namenlijst*. Dat is een lijst die de namen van alle slachtoffers opneemt, waar plaats is zowel voor burgers als voor militairen, van waar ze ook maar vandaan kwamen, en voor welke reden zij zich ook maar op die plek bevonden toen zij daar stierven.³

Historische systemen van macht, privilege, en onderdrukking bepalen vaak wie en wat mag meedoen in het historische verhaal. Inclusie is een bewuste strategie om die tradities van macht en privilege te doorbreken. Maar geschiedverhalen veranderen slechts langzaam. Want een stuk geschiedenis, dat lange tijd 'vergeten' is en ineens veel belangrijker blijkt, kan je niet meteen vertellen. Er gaat vaak een tijd overheen voordat de feiten op die manier zijn gerangschikt dat je ze als historicus kan gebruiken om het verhaal te vertellen voor de tijd waarin je leeft. Een noodzakelijke fase is dus om eerst exclusief onderzoek te doen. Maar daarna is het erkennen dat er ergens ook een schaduwzijde is, of het enkel toevoegen van een zwarte bladzijde in een verder wit boek, niet voldoende. Inclusieve geschiedenis vraagt meer.⁴

De meesten van jullie kennen het verhaal van de Tachtigjarige Oorlog als het verhaal over een groepje slimme mensen als Willem van Oranje, Johan van Oldenbarnevelt, prins Maurits, Piet Heyn en Admiraal Tromp. Samen met de geuzen hebben zij ervoor gezorgd dat Nederland onafhankelijk kon worden. Daarbij is meestal ook volop aandacht voor de positieve kanten van de VOC-mentaliteit.

Maar hoe verging het de boer en de visser in deze oorlog? Hoe zat het met de gewone man en de gewone vrouw? Hoe past het verhaal van kolonisatie van kwetsbare samenlevingen overzee hier nou in? Waarom hadden de Turken zo'n goede naam onder de opstandelingen? Die verhalen bestaan al, maar passen nog niet zo bij het traditionele verhaal. Hoe maak je nu één samenhangend verhaal zonder Willem van Oranje en Van Oldenbarnevelt eruit te gooien?

Dat ga ik doen door het nu nog overwegend politieke en militaire verhaal in een breder kader te zetten. De Tachtigjarige Oorlog veranderde immers in vergaande mate de politieke, sociale, en economische verhoudingen. Vooral de Hollanders, en dan met name de elite in de steden, kan je als winnaars van de oorlog zien. Zij kregen een onafhankelijk land, dat vooral hun belangen ging behartigen, waarbij de andere provincies een fijne buffer vormden. Veel andere Nederlanders zagen ondertussen hun politieke

invloed verminderen. De Hollandse economie bloeide enorm op, zoveel zelfs, dat er sprake was van een Gouden Eeuw. De term Gouden Eeuw is omstreden, maar ik gebruik hem wel, maar dan in economisch opzicht. De Nederlanders kregen in de periode van de Tachtigjarige Oorlog het hoogste inkomen per hoofd van de bevolking van de wereld, een positie die zij zelfs tot het einde van de achttiende eeuw zouden blijven houden. Tegelijkertijd verloren de steden landinwaarts hun glans, die zij een tijd lang, bijvoorbeeld als Hanzestad of Rijksstad, hadden genoten. De sociale ongelijkheid steeg. Zowel de politieke als de economische macht kwam nu disproportioneel aan een relatief kleine groep toe. De macht verschoof van oost naar west, en van het platteland nog meer naar de stad. De adel en andere grootgrondbezitters verloren in aanzien. Er was in de republiek geen instantie meer die nieuwe adellijke titels kon vergeven, want er was geen koning meer die dat kon doen. Sociaal gezien bleken de hoogste posities in de stedelijke politiek en de twee koloniale compagnieën de absolute top die je in Nederland kon bereiken.⁵ Daar was de meeste politieke, economische en sociale macht geconcentreerd.

Om de geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog inclusief te maken moet je het verhaal van de overwinnaars ook anders vertellen. Willem van Oranje of Johan van Oldenbarnevelt waren natuurlijk slimme bestuurders, maar de basis van hun macht lag in de goede samenwerking met de Hollandse stedelijke elites.

De basis van de Hollandse macht

Hoe kon Holland zo de macht grijpen in deze oorlog? Heel vaak hoor je, ja natuurlijk, dit was een rijke provincie met een uitstekende positie voor de handel overzee. Maar die verklaring voldoet niet. Vlaanderen en Brabant waren veel rijker dan Holland. Steden als Gent en Antwerpen hadden internationaal veel meer aanzien en macht dan Amsterdam. Het Hollandse handelsnetwerk verbleekte bij dat van de zuiderburen.

Het verschil zat in de provinciale structuur. In Vlaanderen en Brabant was die verzwakt door de grote stedelijke rivaliteit tussen een paar supersteden als Gent, Brussel, Antwerpen, en Brugge.⁶ De onderlinge verdeeldheid voorkwam dat er op provinciaal niveau één vuist tegen het Spaanse regime kwam. Koning Filips II en Alva speelden op die manier de ene stad en de andere groep handig tegen elkaar uit. In Holland lukte dit minder goed. Hier was Amsterdam wel de grootste stad, maar niet zo veel groter dan de andere steden. De Hollandse steden waren in de loop van de zestiende eeuw in het provinciaal bestuur gaan samenwerken.⁷ Op die manier kon een vrij efficiënt systeem van staatsfinanciering tot stand komen, waarbij noch de adel, noch de grote steden vrijstellingen kregen. In Holland was de belasting per hoofd van de bevolking vrij hoog, want iedereen betaalde mee, ook al kan je natuurlijk nog niet spreken van een echt progressief stelsel. Het was ook makkelijk om belasting te heffen, want de regio was al behoorlijk verstedelijkt en gecommmercialiseerd.⁸ De burgerlijke elite was gewend om in staatsleningen te investeren. Al in de zestiende eeuw had Holland op die manier veel geld verschaft voor de oorlogen van Keizer Karel V en Koning Filips II.⁹ In dit aspect verschilde Holland ook met de andere noordelijke provincies. Soms was daar de macht van enkele steden disproportioneel groot, soms was de verstedelijking juist achter gebleven. Holland liep qua efficiëntie van provinciaal bestuur in de hele Lage Landen voorop.

Dat Holland zo veel ervaring had met staatsleningen bleek heel handig in de opstand. In oktober 1572 had Willem van Oranje geen geld meer om zijn troepen te betalen. Zijn mannen weigerden om nog een

poot te verzetten. Dertien Hollandse steden, te weten Alkmaar, Den Briel, Delft, Dordrecht, Edam, Enkhuizen, Gouda, Haarlem, Hoorn, Leiden, Medemblik, Monnickendam en Oudewater, gaven Willem een lening van een half miljoen gulden waar zij gezamenlijk garant voor gingen staan, met als basis hun eigen stedelijke belastinginkomsten.¹⁰ Ik hoor jullie denken, wat is dat nou, een half miljoen? Maar als je weet dat in de beginjaren van de opstand het hele Nederlandse leger 2,5 miljoen gulden per jaar kostte, dan besef je hoe ongelooflijk veel dit is. In één klap een-vijfde van het hele jaarbudget voor het leger op tafel. In deze lening deed niet eens Amsterdam mee, want die had zich toen nog niet bij de opstand aangesloten. De dertien steden zetten hun onderlinge rivaliteit, die er natuurlijk ook altijd was, opzij om te zorgen dat Willem zijn soldaten kon betalen.

Het Hollandse provinciebestuur breidde zich nu uit, want eerst hadden zes steden stemrecht gehad en nu waren dat er achttien. Willem begreep heel goed, dat hij goed moest luisteren naar de wensen van de Hollandse steden. Dat het hem lukte om het grondgebied van deze provincie al na vier jaar vrijwel geheel vrij te krijgen van directe oorlogsdreigingen, was natuurlijk ook heel goed voor de Hollandse economie. De andere regio's van de Lage Landen werden nu oorlogsgebied.

Een probleem dat Willem snel moest oplossen was de grote invloed van de geuzen. Die hadden de Lage Landen een tijd lang geterroriseerd, zowel in noord als in zuid. Onder de watergeuzen op zee bevonden zich veel Engelse en Waalse piraten, naar schatting ongeveer de helft van de manschappen aan boord. De meeste Hollandse burgers gruwden van de buitensporige grofheid en geweld van de geuzen.¹¹ Er moest een veel strakkere militaire discipline komen, wilden de steden Oranje financieel blijven steunen. Dus wie zich niet liet disciplineren, ging Willem ontslaan, ook al had diegene soms voor een spectaculaire strategische overwinning gezorgd. Zo moest zelfs de beroemde geuzenleider Lumey, die Den Briel voor Oranje had ingenomen, het veld ruimen.

Maar disciplineren van de soldaten lukte alleen als zij hun soldij regelmatig kregen. Dit was juist een van de grootste problemen in de oorlogen van de zestiende eeuw. De meeste legers kregen vaak te laat geld, en soms niet eens genoeg. Zo is bekend dat de soldaten van het Spaanse leger in de zeventiende uiteindelijk slechts een-derde van de soldij hebben gekregen waar ze eigenlijk recht op hadden.¹² De discipline van het Spaanse leger was dan ook ver te zoeken. Willem pakte dit probleem in overleg met de Hollandse steden aan door hen wekelijks het bedrag aan soldij voor te laten schieten. Als een kleine stad niet genoeg geld had om zijn eigen garnizoen te betalen, dan zorgde het provinciebestuur dat een andere, grotere stad de bedragen regelde. De uitgaven voor de soldaten mochten de steden aftrekken van de belastinggelden die ze normaal moesten afdragen aan de provincie.

De regelmatige betaling maakte een vergaande professionalisering mogelijk. Willem verkleinde de compagnieën, van enkele honderden naar slechts honderd man. De kleinere compagnieën waren wendbaarder en sneller inzetbaar. Die tactische inzichten had Willem van zijn vrienden, de Franse hugenoten overgenomen, met wie hij nog tot in 1569 zij aan zij vocht tegen de Franse koning.¹³ Vanaf toen nam ook de training van de soldaten toe. Zij gingen elke dag oefenen, bijvoorbeeld om de techniek van het gelijktijdig vuren te verbeteren. Het Nederlandse leger telde in het begin een paar duizend soldaten, tegen tienduizenden in het Spaanse leger. Maar de Nederlandse troepen bleken dankzij hun goede training en discipline steeds vaker het hoofd te kunnen bieden aan een Spaanse aanval.

De Nederlanders hadden daarnaast het voordeel van de verdedigende oorlog, met de vele steden die zich achter steeds betere vestingwerken gingen verschansen. De drassige grond werkte ook in het voordeel van de verdediging. Verder voerde Spanje nog een dure oorlog tegen het Ottomaanse Rijk,

oftewel het Turkse Rijk in het Middellandse Zeegebied. Die twee oorlogsfronten brak de Spaanse schatkist regelmatig op. Telkens als de Turken in het zuiden aanvielen, verzwakte de militaire druk van Spanje tegen de opstandelingen in de Lage Landen. Dan kregen de opstandelingen even respijt om hun zaken weer op orde te krijgen. De Turken genoten daarom een goede naam onder de Nederlanders. Geuzen lieten een geuzenpenning slaan met de tekst 'Liever Turks dan Paus'. Sommige oorlogsschepen voerden naast de vlag van Holland ook de vlag met de Turkse halve maan. De druk van het Turkse Rijk had met name grote gevolgen toen in 1588 Koning Filips II zijn indrukwekkende Armada naar de Nederlanden wilde sturen. De Turken vielen de Spaanse vloot zo fel aan, dat deze slechts op halve kracht naar het noorden kon vertrekken. Het was dus al een zwaar aangeslagen oorlogsvloot die de Engelsen en Nederlanders in de Noordzee zouden verslaan. Het is de vraag of 'we' die overwinning ook hadden kunnen boeken als de oorlogsvloot wel op volle sterkte was gearriveerd.¹⁴

Maurits bouwde voort op de hervormingen van zijn vader. In de garnizoenssteden zouden niet de soldaten meer zelf voor hun onderdak betalen, maar dat geld zou voortaan via het stadsbestuur komen. Stedelingen waren blij als ze de soldaten mochten huisvesten en voeden, want dat geld kwam nu zeker binnen. De vroegere ruzies over achterstallige betalingen van soldaten waren verleden tijd.¹⁵ In die periode zouden Nederlandse schilders de opmerkelijke vreedzame verhoudingen tussen stedelingen en militairen in de garnizoenen vastleggen. Er ontstond een typisch Nederlandse genre in de schilderkunst, de kortegaardjes, wat een verbastering is van *corps-de-garde*, de militaire wachtpost.

Maurits voerde ook een vergaande standaardisering van de bewapening in, voor zowel leger als vloot. Hij beperkte het aantal kalibers van de kanonnen tot vier, er mocht nog maar één soort musket worden gebruikt, één soort piek, één soort spade, enzovoort. Het gevolg van die standaardisering was een grote transparantie op de markt voor wapens. Nederland vestigde al snel naam als het land waar je in één klap alle wapens en uitrusting voor een hele compagnie kon kopen, allemaal van een goede kwaliteit, inclusief de spades, manden en bijlen die je nodig had bij belegeringswerken. De samenwerking tussen staat en wapenhandelaren ging zelfs zo ver dat de laatsten de staatsmagazijnen mochten gebruiken zodat zij de wapens voor hun private handel op tijd konden leveren.¹⁶ Ondertussen verzorgden de vijf vestigingen van de oorlogsvloot voor een efficiënte bouw van oorlogsschepen. De koloniale compagnieën kregen volop staatssteun, zowel in geld als in natura, zodat ook overzee de Nederlanders hun macht konden bestendigen.¹⁷

Op deze manier was oorlog niet alleen een kostenpost, maar de uitgaven kwamen voor een groot deel indirect weer in de zakken van allerlei Nederlanders terecht: stedelingen die soldaten onderdak verschaften, leveranciers van brood en bier voor leger en vloot, de scheepsbouwers, de investeerders in de koloniale compagnie, de kanonnengieters en de musketmakers, en allerlei tussenhandelaars en financiers die de lijntjes coördineerden en geld voorschoten.¹⁸ Het leger was de grootste werkgever van Nederland, in de vloot ging het meeste geld van het land om in het bouwen van oorlogsschepen, en de Nederlandse staat bleek keer op keer een betrouwbare handelspartner in de transacties die het militaire apparaat in stand hielden. De twee grote koloniale compagnieën completeerden dit geheel. Zo was een uitzonderlijke commercialisering van de oorlog mogelijk. Op die manier kon de oorlog samengaan met een Gouden Eeuw.¹⁹

Economische en sociale gevolgen van het oorlogsgeweld

Er valt nog heel wat meer te vertellen over het waarom vooral Holland zo rijk kon worden van de oorlog, maar we moeten verder, naar de gevolgen voor die groepen die minder fortuinlijk waren. Om te

beginnen bleven de andere provincies veel langer last houden van het oorlogsgeweld. Paradoxaal genoeg streed het Nederlandse leger vaak tegen tegenstanders, die op een of andere manier hun bevoorrading of hun bewapening aan Hollandse handelaars hadden te danken. Dat mocht niet openlijk, maar er waren voldoende half-legale en illegale wegen. Zo verdienden Hollandse handelaren aan de oorlogsellende van andere Nederlanders buiten Holland zelf.

Doordat nu ineens hoge invoerrechten aan de nieuwe grenzen in het binnenland kwamen, verplaatsten de handelstromen over land en rivier zich langzaam maar zeker naar de handel overzee. In de Nederlandse zeehavens golden juist absurd lage invoerrechten. Bij de hoge douanekosten in het binnenland kwam bovendien nog het probleem van allerlei handelsblokkades langs de Rijn, Waal en Maas. Dit deed de eens zo rijke steden als Nijmegen, Deventer en Groningen krimpen. Het bleven grote en krachtige regionale centra, maar de internationale glans die ze eens hadden gehad verdween.

Het oorlogsgeweld had ook gevolgen voor de sterftcijfers. Bram van Besouw en Daniel Curtis keken naar de gevolgen van een belegering of een militaire confrontatie op basis van begrafenisregisters. Binnen een straal van 30 kilometer nam de sterfte toe, van de gebruikelijke 30 tot 40 per 1000 inwoners, naar 45 tot 60 per 1000 inwoners. Dat effect was in de hele Lage Landen te zien, in zowel noord als in zuid, zowel in de stad als op het platteland. Deze lokale sterfte was echter tijdelijk. Het sterftcijfer steeg in hetzelfde jaar en soms ook in het jaar daarop, maar daarna daalde het weer meteen tot het gebruikelijke gemiddelde.²⁰

Verreweg de meeste doden vielen niet door direct soldatengeweld, maar door de ziektes die de legers met zich mee brachten. Vooral de pest speelde een hoofdrol. Zo zorgde de 'Mansfeldse ziekte', genoemd naar de huurlingen van Ernst von Mansfeld die tijdelijk in dienst van het Nederlandse leger waren, dat de sterfte in de jaren 1623 en 1624 naar recordhoogtes steeg. Het jaar 1636 zag wederom een piek in het sterftcijfer, door een nieuwe pestgolf die zich in het kielzog van het invasieleger bewoog.²¹

Ook al stierven er niet veel mensen direct door oorlogsgeweld, de ellende was er niet minder om. Vooral bij de inname van een belegerde stad liepen vrouwen het risico om verkracht te worden. We kunnen moeilijk een inschatting maken hoe vaak dit gebeurde, maar het moet heel veel zijn voorgekomen. Verkrachting was toen en is ook nu nog een oorlogsinstrument om de tegenstander te straffen en te demoraliseren. Maar om vrouwen alleen als slachtoffer te zien is ook niet juist. Zij hielpen vaak volop mee in de verdediging, en als het vijandelijke leger de stad innam, vluchtten de mannen vaak weg, terwijl de vrouwen stand bleven houden. De mannen wachtte immers gijzeling of dood, terwijl deze gevaren de vrouwen nauwelijks trof.²² Daarnaast zag je vrouwen die met het invasieleger waren meegekomen hun mannen helpen. In de geplunderde stad verzamelden zij de waardevolle spullen en verkochten die op de markt. Ook is het bekend dat vrouwen zich als man verkleedden en zich aanmelden bij leger of vloot.²³ Soms duurde het jaren voordat zoiets uitkwam. Trijntje Simons uit Nijmegen nam bijvoorbeeld dienst in het leger van Maurits. Ze stuurde haar vader brieven, ondertekend met 'je zoon', wat hij niet begreep, want hij had helemaal geen zoon. Het werd pas ontdekt dat zij vrouw was toen ze sneuvelde en begraven werd.

Het oorlogsgeweld bracht een grote vluchtelingenstroom op gang. Ongeveer 150.000 mensen verlieten de zuidelijke Nederlanden om zich in het noorden te vestigen. Onder hen natuurlijk calvinisten, maar ook katholieke vluchtelingen die het oorlogsgeweld moe waren, zoals de Antwerpenaar Johan van der Veken die in Rotterdam ging wonen.²⁴ De rijken onder hen stimuleerden de economie door

grootschalige investeringen en het meebrengen van hun handelsnetwerken. Onder de vluchtelingen zaten ook veel textielwerkers. Het Vlaamse stadje Hondschote, een groot textielcentrum, zou zijn inwoneraantal drastisch gereduceerd zien van 18.000 naar 385. Deze migranten brachten hun ambachtelijke kennis mee en zouden Leiden zelfs tot de grootse textielproducent van heel Europa maken. Beide groepen droegen op hun manier substantieel aan de Gouden Eeuw bij.

Ondertussen was de bevolking in Nederland zelf nog steeds grotendeels katholiek. De nieuwe staatsinrichting maakte hen tot tweederangs burgers. Zij mochten geen overheidsambt bezetten en ook hun religie niet openlijk uitdragen. Toch wisten zij zich redelijk goed staande te houden. In de parochies zelf hielden de kloppes, semi-religieuze vrouwen die meestal ongehuwd bleven, de onderlinge banden in stand. De katholieken zouden bijvoorbeeld ook voor hun eigen armen en wezen zorgen.

Op zee trof het oorlogsgeweld vooral de haringvisserij.²⁵ Hun scheepjes waren te klein om zich net zoals de grote koopvaarders met kanonnen tegen de kapers van de Spaanse oorlogsvloot uit Duinkerken te beveiligen. Veel haringvisserij belandde in een Duinkerker gevangenis, waar ze tegen losgeld weer uit konden komen. Op zich was die positie in de gevangenis nog een van de minder rampzalige opties, want de kapers hadden hen ook met schip en al kunnen laten zinken, of meteen naar de Spaanse galeien kunnen sturen. Dat dit soort gijzelingen vaak plaatsvonden, laten de cijfers in de haringvisserijdorpen Maassluis en Vlaardingen zien. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog zat regelmatig één procent van de bevolking in een Duinkerker gevangenis.²⁶ Het thuisfront zag zich geconfronteerd met hoge kosten om het losgeld te betalen. Tijdens de oorlog ontwikkelden de haringvisserij onderlinge verzekeringen, die zorgden voor een uitkering voor de nabestaanden indien men op zee was omgekomen, of voor de betaling van het losgeld in geval van gijzeling. Zo lukte het deze sector zich toch in stand te houden.

Maar dan nog kon het dramatisch verkeerd gaan als het om ineens grote aantallen ging. In 1635 lukte het de Duinkerker kapers om meer dan 600 haringvisserij op de Doggersbank gevangen te nemen, die die daar aan het vissen waren. De Nederlandse vloot had hen moeten beschermen, maar omdat al meteen in het begin van de confrontatie het admiraalschip was geraakt, was deze snel terug naar de haven gezeild. De andere oorlogsschepen hadden het wijs geacht het admiraalschip meteen naar huis te volgen, daarbij de vissers onbeschermd achterlatend. In Enkhuizen, waar vrijwel elk armer huisgezin een vader of zoon had die in de visserij werkzaam was, ging het bericht al snel rond dat de vloot wel heel laks was geweest, en een grootschalig oproer brak uit. De stedelijke schutterij kon met geen mogelijkheid de ongeregelde haren onderdrukken. Er moest een legereenheid aan te pas komen om de opstand te beëindigen.²⁷

Het vergeten platteland, contractbreuk, en de gewone man en vrouw in de stad

Het platteland had uitzonderlijk veel te lijden van de oorlog. Wat de boeren hebben moeten doormaken kunnen we ons nauwelijks realiseren. Alleen maar om één stad te helpen, namelijk Leiden, werd in 1574 twee-derde van Zuid-Holland onder water gezet. Minstens zes jaar lang konden de boeren hun land niet gebruiken. Veel dijken waren maar lukraak doorgestoken, veel meer dan nodig was. Het hele transportnetwerk was vernietigd, want dijken waren tegelijk belangrijke wegen. Om de dijken en molens te herstellen kostte veel geld, wel zes miljoen gulden, bijna drie keer zoveel als jaarlijks het hele leger aan soldij kostte.²⁸ De boeren hebben geen enkele compensatie gekregen. De strategische onderwaterzettingen in Zeeland, bijvoorbeeld in de strijd om Middelburg of Hulst, brachten schade mee die nog langer aanhield, omdat de overstroming zout water betrof.²⁹ De grond moest eerst weer tijd krijgen om te ontzilten, voordat het weer geschikt was voor de landbouw.

Het grote probleem was dat de Tachtigjarige Oorlog samenviel met de Kleine IJstijd, een periode van afkoeling van het klimaat die de winters al in november deed beginnen en pas in april deed ophouden. Dat verhoogde overal het risico op een misoogst, vooral als dat met oorlogsgeweld samenging. De schade van rondtrekkende legers was groot. Op het platteland waren geen stadsmuren en stadsmilities om je te beschermen. Als de legers langere tijd in de buurt verbleven, kwam het geweld van twee kanten. Als het ene leger met geweld een oogst opeiste, dan kon de andere kant dat opvatten dat er met de vijand was samengewerkt. En dan konden de boeren weer een strafexpeditie van het andere leger verwachten.

Het was mogelijk om het risico dat troepen je boerderij aanvielen te verminderen. Dat deed je door een vrijbrief te kopen bij de legerleiding. Maar dan nog konden er problemen optreden. In 1589 vonden Nederlandse troepen dat het dorp Wommelgem in Brabant niet genoeg voor de vrijbrief had betaald, en vielen het dorp aan. 33 inwoners vluchtten de kerktoren in, maar zij zouden daar een akelige dood vinden omdat soldaten de toren in brand staken. Omdat deze vrijbrieven interessante staatsinkomsten waren, verordonneerde onze alom geëerde Johan van Oldenbarnevelt nog in 1602 dat een aantal boerderijen in brand gestoken moest worden, zodat er meer boeren bereid zouden zijn om de brandschatting te betalen. Die boeren hadden absoluut niets gedaan om zo'n brandschatting te rechtvaardigen. Dit afdwingen van het betalen van beschermingsgeld is natuurlijk gewoon een maffiapraktijk. Mijn leermeester Charles Tilly heeft oorlog en staatsvorming wel eens vergeleken met georganiseerde misdaad, en als je dit soort dingen hoort kan je het daar alleen maar mee eens zijn.³⁰

In Noord-Brabant heeft het Nederlandse leger wel uitzonderlijk hardhandig huisgehouden. Onder directe leiding van Willem van Oranje en Maurits zijn in de Meierij verschroeide-aarde campagnes gevoerd, alleen maar het met doel om Den Bosch te raken, want die stad wilden ze innemen. Het argument was dat de boeren graan aan het Spaanse leger hadden geleverd, wat de legerleiders blijkbaar als een soort contractbreuk zagen. Deze campagne gebeurde niet één keer, maar jaar-in, jaar-uit, minstens zes jaar achter elkaar gedurende de jaren 1580. Den Bosch ging zich echter niet overgeven, want de stad kreeg gewoon nog van alles over de rivieren aangevoerd. Ondertussen betekende het in beslag nemen van alle oogst en vee, van alle ploegen en karren, en uiteindelijk ook het tot de grond toe afbranden van tientallen dorpen, dat de Brabantse boer het leven onmogelijk werd gemaakt. Het gevolg was een grootschalige ontvolking van dat gebied. Twee-derde van de bevolking heeft het niet overleefd, of is weggetrokken.³¹ Dit is een ongelooflijk hoog percentage, wat natuurlijk alleen te realiseren was met een goed gedisciplineerd leger als het Nederlandse.

Zowel de strategie van onderwaterzettingen als de verschroeide aarde campagnes raakten vooral de kleine boer. De rijke boer kon zich nog vaak in veiligheid brengen, verkocht zijn vee en graan tegen goed geld in de stad, en keerde weer terug als het gevaar geweken was. Maar de kleine boer had de middelen niet om het een tijdje uit te zingen. Lang niet alle steden wilden zomaar alle vluchtende boeren opnemen. Gouda sloot zijn poorten als je niet rijk genoeg was. In Alkmaar hoopten ze dat de oorlog langer zou duren, want de ellende op het platteland deed de stad groeien, en de huizenprijzen stijgen.³² Na afloop van het oorlogsgeweld zag je vaak dat stedelingen de beurs trokken om het herstel op het platteland te helpen, waarbij ze goede winsten maakten maken met de verstrekte leningen. Ook kochten zij vaak zelf grond op, en gaven die dan weer uit aan grotere pachters. We zien door de oorlog een schaalvergroting optreden, wat indirect de bloei van de landbouw tijdens de Gouden Eeuw weer heeft bevorderd. Stadsburgers gingen ook grootschalig in de drooglegging van polders investeren.

Met dezelfde meedogenloosheid als in Noord-Brabant traden de Nederlanders op in die gebieden waar een samenleving nog niet zo'n sterke staat had opgebouwd.³³ Toen de VOC op de Banda-eilanden aankwam, wat nu Indonesië is, woonden daar ongeveer 10.000 mensen in een federatief verband. Afspraken die stamhoofden maakten hielden niet meteen in dat de hele bevolking zich daaraan moest houden. Sommige Bandanezen verkochten toch nootmuskaat aan de Engelsen, wat eigenlijk wel logisch was want die wilden ook meer betalen. Maar gouverneur Jan Pieterszoon Coen trad met akelige juridische precisie op en concludeerde dat de alle Bandanezen 'contractbreuk' hadden gepleegd. Na de 'militaire operatie' van de VOC waren nog maar ongeveer 500 Bandanezen over, die Coen van de eilanden liet deporteren. De verbouw van het kostbare nootmuskaat werd uitbesteed aan onderaannemers, die slaafgemaakten gebruikten om het echte werk te doen.³⁴

Een vergelijkbare onenigheid over een 'contract' speelde in Nieuw-Nederland. De leiders van het Lenape volk hadden de Nederlanders toegestaan om boerderijen te vestigen, tegen betaling. De WIC ging ervan uit dat zij het land gekocht hadden, de Lenape vond dat zij alleen het gebruikersrecht hadden gegeven. Toen de Nederlanders een belasting gingen opleggen op het Lenape volk weigerden de laatsten dat te betalen. In de 'vuile oorlog' die daaruit voortkwam verloren duizenden Indianen onnodig het leven, mannen, vrouwen, kinderen, zonder enig onderscheid.³⁵

Ondertussen raasde de oorlog voort, en de kosten stegen elk jaar weer. Uiteindelijk zou de Republiek zelfs een leger van 90.000 man tellen en een internationaal vermaarde oorlogsvloot van 125 oorlogsschepen. De kosten van de oorlog werden steeds meer gefinancierd met geldleningen, die vooral rijke Hollandse stedelingen verschaften.³⁶ Zo verdienden zij aan de oorlog, want Nederlandse staatsleningen waren bijzonder veilige investeringen. De rente-inkomsten gebruikten zij weer om nieuwe leningen te onderschrijven, en een enorme zelfverrijking trad op onder een steeds kleinere groep.³⁷ Onder de investeerders zag je opvallend veel vrouwen: zij maakten ongeveer dertig tot veertig procent van de beleggers uit.³⁸ Vrouwen genoten een grote handelingsvrijheid in de tijd van de Republiek, iets waar buitenlanders zich vaak over verwonderden. Zij traden regelmatig op als onafhankelijke koopvrouw en hadden geen toestemming van hun man nodig om bijvoorbeeld grote bedragen te beleggen.

De hele staatsfinanciering rustte zwaar op het efficiënte belastingstelsel van Holland. Het geld voor de rente kwam vooral van de accijnzen, want die leverden het meeste op, namelijk ongeveer 65 tot 70 procent van alle inkomsten. Het meeste kwam van heffingen op eerste levensbehoeften als graan, bier, en turf. En die drukten disproportioneel op de gewone man en vrouw in de Hollandse stad. Zij zagen hun kosten voor levensonderhoud enorm stijgen door de oorlog. In 1575 bedroeg de belastingdruk ongeveer 5 procent van het jaarlijkse inkomen van een gemiddelde ambachtsman. In 1630 was dat gestegen tot 15 procent.³⁹ De burgerelite, die veel in de staatsleningen investeerde, betaalden relatief veel minder belasting, naar schatting nooit meer dan 5 procent van hun jaarinkomen. De rijkeren onder hen waarschijnlijk nog veel minder. Aan het eind van de oorlog was zelfs de helft van het Hollandse inkomensbudget nodig om de rente op staatsleningen te betalen. In feite werd de oorlog eigenlijk door de gewone Hollandse man en vrouw betaald.⁴⁰

Dat de accijnzen zo hoog waren in Holland maakte de lonen hoog. Amsterdamse investeerders gingen nu uitkijken naar de mogelijkheden op het Brabantse platteland, waar de lonen juist heel laag waren. Boeren in Tilburg waren als huishouding een fijne wollen stof gaan weven. Amsterdamse kooplieden gingen hen de fijne wol verschaffen, en namen het eindproduct weer van hen af. In Leiden zelf steeg de

werkloosheid wegens de concurrentie in Tilburg. Leidse ondernemers waren woedend, want de Amsterdammers mochten hun wollen stoffen goedkoop in Holland invoeren om het dan tegen hoge prijzen uit te voeren. De Amsterdammers exporteerden de stoffen zelfs illegaal onder de naam 'Leids laken', want dat stond internationaal zo goed bekend. Tilburg werd na Leiden nu de grootste textielproducent van Nederland. Daarbij gingen boeren hun boerenbedrijf opgeven, zodat ze volledig afhankelijk werden van de Amsterdamse kooplieden. Dit proces heet proletarisering, en betekende een nog grotere kloof tussen arm en rijk.⁴¹

Nooit te oud om te leren

Het mechanisme om de oorlog te commercialiseren werkte, en zorgde dat uiteindelijk Nederland de oorlog met een positief resultaat kon afsluiten en een soeverein, onafhankelijk land kon worden.⁴² Binnen Nederland zelf was de positie van het rijke Holland onomstreden. Het was op alle fronten de rijkste en had ook de meeste macht en invloed. Binnen Holland was er sprake van een ware Gouden Eeuw. De rijken konden puissant rijk worden, want de staatsleningen gaven een fijne zekerheid in een wereld waarin nog steeds heel veel onzekerheid was. Maar ondertussen betaalde eigenlijk de gewone man en vrouw in de Hollandse stad voor de oorlog. Zo maakte de Tachtigjarige Oorlog de Gouden Eeuw mogelijk, maar vergrootte ook de kloof tussen arm en rijk. Want het staatsvormend geweld en de commercialisering van de oorlog was wel ten koste gegaan van grote groepen Nederlanders, met name de kleine boer in Nederland, en overzee de Bandanezen en de Lenape indianen. Zij kregen te maken met een ongelooflijke geprofessionaliseerde en efficiënte militaire macht, die tegen hen werd ingezet omdat ze een of andere soort van 'contractbreuk' hadden gepleegd. Op die manier kwam die kloof er niet alleen in Nederland, maar ook wereldwijd.

De verschillende verhaallijnen kunnen we in een tabel bij elkaar krijgen, waarbij we zien, dat elk aspect samenhang met de Gouden Eeuw en de groeiende sociale ongelijkheid. In de tabel is dat aangegeven met een plus of met een plus/min. Een plus betekent een heel direct positief verband, een plus/min dat de relatie misschien niet heel direct was, maar toch indirect. In geen geval heeft een van de aspecten een min gescoord, want geen van hen heeft de Gouden Eeuw of de sociale ongelijkheid verminderd.

<i>Aspect</i>	<i>Effect</i>	<i>Gouden Eeuw Holland</i>	<i>Kloof arm-rijk</i>
Professionalisering, disciplineren leger	Bescherming kerngebied, verdwijnen geuzenterreur, geen muiterij op eigen grond	+	+/-
Standaardisering wapens	Transparante markt, commercialisering oorlog. Leveranciers goed betaald	+	+/-
Internationaal kader	Hugenoten geven inspiratie efficiënte tactiek; Turken verzwakken Spaanse macht	+/-	+/-
Belastingheffing	Veel accijnzen, drukken zwaar op de gewone man en vrouw	+/-	+
Staatsfinanciering	Veilige belegging, grootschalige verrijking van vooral Hollandse elite	+	+
Rijke vluchtelingen uit Zuidelijke Nederlanden	Uitbreiding Hollandse handelsnetwerken naar wereldwijd, kapitaalinjectie	+	+/-
Arme vluchtelingen uit Zuidelijke Nederlanden	Arbeid en kennis, stimulans textiel industrie	+	+
Vrouwen	Slachtoffers direct oorlogsgeweld, maar ook <i>agency</i> en veerkracht	+/-	+/-
Kaapvaart	Haringvissers slachtoffers direct oorlogsgeweld, maar ook <i>agency</i> en veerkracht	+/-	+/-
Nieuwe binnengrenzen	Hogere kosten op rivierhandel; steden als Nijmegen, Deventer en Groningen verliezen, Hollandse havens winnen	+	+/-
Amsterdam investeert in Brabant	Proletarisering van de boeren-wevers in Tilburg	+	+
Strategische onderwaterzettingen,	Kleine boer verdwijnt, schaalvergroting	+	+
Brandschatting boeren door staat en leger	“Contractbreuk”, boeren tweederangs burgers, geweld van twee kanten	+/-	+
Verschroeide aarde	“Contractbreuk”, schaalvergroting, kleine boer verdwijnt	+	+
Kolonisatie overzee in gebieden met zwakke staatsvorm	“Contractbreuk”, landroof, volken gedecimeerd	+	+ wereldwijd

Is dit nu een geslaagde inclusieve geschiedenis geworden? Die vraag kan alleen dit publiek beantwoorden. Wel heb ik geprobeerd om niet alleen de hoofden te tellen, maar ook om die hoofden te laten meetellen, om de stelling van Mary-Frances Winters te parafraseren. Maar inclusieve geschiedenis kan natuurlijk altijd beter. Ik werk graag mee aan de aanpassingen die nodig zijn om dit te doen. Gelukkig ben je nooit te oud om te leren.

Dankwoord

Aan het einde van mijn voordracht gekomen, wil ik graag nog een woord van dank uitspreken.

Die gaat in de eerste plaats uit naar de Stichting Unger-Van Brero Fonds, die deze leerstoel mogelijk heeft gemaakt. Ik ben de decanen van de Faculteit der Geesteswetenschappen aan de Vrije Universiteit, Michel ter Hark en Susan Legêne, zeer erkentelijk dat zij deze leerstoel hebben willen faciliteren.

Ik dank mijn collega's van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis en het NL-Lab (KNAW-HuC) voor de vrijheid en de ruimte om nieuw onderzoek te doen. Met mijn collega's aan de Vrije Universiteit, vooral van de leerstoelgroep Global History, heb ik altijd heel fijn kunnen samenwerken. Ik heb met veel plezier studenten en promovendi begeleid naar hun eigen, niet altijd academische carrière. Mijn vrienden van de boekenleesclub dank ik voor de vaak levendige discussies op het gebied van de economische en sociale geschiedenis. Vandaag was ik bijzonder aangenaam verrast over het boek *The Early Modern State. Drivers, Beneficiaries and Discontents*, dat collega's mij vandaag hebben aangeboden. Die titel raakt zo precies waar ik mij hele academische leven bezig ben geweest, en ook zo precies waar deze lezing over is gegaan.⁴³ Heel erg bedankt!

Als laatste dank ik mijn moeder, om al het vertrouwen dat ze altijd in mij heeft gehad. Ik ben trots op mijn kinderen Micha en Judith. En ik dank Jan, omdat hij er voor mij is.

Ik heb gezegd.

Noten en verantwoording

¹ Spaanse Furie te Antwerpen in 1576. Detail, Frans Hogenberg, Keulen 1577.

<https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-76.862>

² Mary-Frances Winters, "From Diversity to Inclusion: An Inclusion Equation," in: Bernardo M. Ferdman en Barbara R. Deane (red.), *Diversity at Work: The Practice of Inclusion* (Hoboken NJ, 2014), 205-228, aldaar 206.

³ Stichting Jonge Historici, 'Hoezo inclusieve geschiedenis?', *Over de Muur*, 22 augustus 2019,

<https://overdemuur.org/hoezo-inclusieve-geschiedenis/> (geraadpleegd op 18 mei 2022).

Pieter Trogh (red.) *De namenlijst : een algemene inleiding: naar een inclusieve geschiedenis en herdenking van de Eerste Wereldoorlog in België* (Ieper, 2020).

⁴ Vrouwengeschiedenis en de geschiedenis van de arbeidersbeweging zijn een tijd lang apart bestudeerd, maar hebben in de loop van de tijd een meer 'gewone', inclusieve plaats, in de geschiedenis gekregen. Nu heeft het onderzoek naar de geschiedenis van de slavernijgeschiedenis nog een sterk exclusief karakter. Op een bepaald moment moet ook die geschiedenis onderdeel worden van een bredere en meer inclusieve geschiedenis. Zie bijvoorbeeld Pepijn Brandon e.a. (red.), *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam-onderzoek* (Amsterdam, 2020); Alex van Stipriaan, *Rotterdam in slavernij* (Amsterdam, 2020).

⁵ Julia Adams, *The Familial State. Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe* (Ithaca en Londen, 2005).

⁶ Marjolein 't Hart, 'De democratische paradox en de Opstand in Vlaanderen, Brabant en Holland', in: Mario Damen en Louis Sicking (red.), *Bourgondië voorbij. Opstellen aangeboden aan Wim Blockmans* (Hilversum, 2010), 323-335; Wim Blockmans, 'De tweekoppige draak. Het Gentse stadsbestuur tussen vorst en onderdanen, 14de-16de eeuw', in: J. de Zutter e.a. (red.), *Qui valet ingenoi. Liber Amicorum aangeboden aan Dr. Johan Decavele* (Gent, 1996), 27-37.

⁷ J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* (Den Haag, 1990).

⁸ Bas van Bavel en Jan Luiten Van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy during the late medieval crisis, c. 1350-c.1500', *Economic History Review* 57 (2004), 503-532.

⁹ Wim Blockmans, 'The Low Countries in the Middle Ages', in: Richard Bonney (red.). *The Rise of the Fiscal State in Europe, c. 1200-1815* (Oxford, 1999), 281-309, aldaar 302.

¹⁰ James D. Tracy, *The Founding of the Dutch Republic. War, Finance, and Politics in Holland, 1572-1588* (Oxford, 2008), 85.

¹¹ Erika Kuijpers, 'De wonden van een burgeroorlog. Ooggetuigen van het bloedbad van Naarden in 1572', in: Fred van Lieburg (red.), *Geschiedenis aan de Zuidas. Essays van VU-historici* (Amsterdam, 2018), 56.

¹² Etienne Rooms, *De organisatie van de troepen van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden (1659-1700)* (Brussel, 2003), 165, 178-9, 217.

¹³ Erik Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590* (Amsterdam, 2006); Jonas van Tol, 'William of Orange in France and the Transnationality of the Sixteenth-Century Wars of Religion', *Low Countries Historical Review* 134:4 (2019), 33-58.

¹⁴ Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars* (2nd ed., Cambridge, 2004), 231-238; Marjolein 't Hart, '1569. Turken helpen Nederlanders', in: Lex Heerma van Voss e.a. (red.), *Nog meer wereldgeschiedenis van Nederland* (te verschijnen bij Ambo/Anthos, Amsterdam, 2022).

¹⁵ Griet Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorteeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam, 2006).

¹⁶ Michiel de Jong, *Staat van Oorlog. Wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum, 2005).

¹⁷ Gerrit Knaap, *De 'Core Business' van de VOC. Markt, macht en mentaliteit vanuit overzees perspectief* (Utrecht, 2014).

¹⁸ Pepijn Brandon, *War, Capital, and the Dutch State (1588-1795)* (Leiden, 2015), 170.

¹⁹ Marjolein 't Hart, *Oorlog en ongelijkheid. Een inclusieve geschiedenis van de Gouden Eeuw* (te verschijnen bij Boom, Amsterdam, 2022).

-
- ²⁰ Bram van Besouw en Daniel Curtis, 'Estimating warfare-related civilian mortality in the early modern period: Evidence from the Low Countries, 1620–99', *Explorations in Economic History* 84:4 (2021), 1-21
- ²¹ Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De gave Gods: de pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam, 1996), 78.
- ²² Els Kloek, *Kenau & Magdalena. Vrouwen in de Tachtigjarige oorlog* (Nijmegen, 2014), 13, 24-28, 31.
- ²³ Rudolf Dekker en Lotte van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren. De geschiedenis van een tegendraadse traditie, Europa 1500-1800* (Amsterdam, 1989).
- ²⁴ J.H. Kernkamp, *Johan van der Veken en zijn tijd* (Den Haag, 1952).
- ²⁵ In de historiografie is wel eens gezegd dat de oorlog de haringvisserij een definitieve klap gaf, zodat de sector de oorlog niet overleefde. Maar tijdens de oorlog nam de haringvisserij eerst zelfs. De achteruitgang die aan het eind van de oorlog intrad is eerder te wijten aan de migratie van haring naar meer noordoostelijk gelegen wateren. Christiaan van Bochove, 'De Hollandse haringvisserij tijdens de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004), 3-27; John F. Richards, *Unending Frontier. An Environmental History of the Early Modern World* (Berkeley en Londen, 2003), 51.
- ²⁶ A.P. van Vliet. *Vissers en kapers. De zeevisserij vanuit het Maasmondgebied en de Duinkerker kapers (ca. 1580-1648)* (Den Haag, 1994), 162-164; Annette de Wit, *Leven, werken en geloven in zeevarende gemeenschappen, Schiedam, Maasluis en Ter Heijde in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 2008), 217.
- ²⁷ Rudolf Dekker, *Holland in beroering: oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn, 1982), 106.
- ²⁸ Simon Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad* (Den Haag, 2001).
- ²⁹ Adriaan M.J. de Kraker, *Landschap uit balans. De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609* (Utrecht, 1997), 129-135, 144, 320-321, 328, 333, 352.
- ³⁰ Charles Tilly, 'War making and state making as organized crime', in: Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer en Theda Skocpol (red.), *Bringing the State Back In* (Cambridge MA, 1985), 169-191.
- ³¹ Leo Adriaenssen, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg, 2007).
- ³² Frits Snapper, *Oorlogsinvloeden op de overzeese handel van Holland 1551-1719* (Amsterdam, 1959), 32,
- ³³ Zie ook het NWO-VIDI project onder leiding van Pepijn Brandon, *Land Grabbing Empire: State Strategy and Large Scale Land Transfers in Dutch Expansion (16th-18th century)*, dat in 2021 gehonoreerd is en aan de Vrije Universiteit en het IISG wordt uitgevoerd.
- ³⁴ Martine van Ittersum, 'Empire by Treaty? The role of written documents in European overseas expansion, 1500-1800', in: Adam Clulow en Tristan Mostert (red.), *The Dutch and English East India Companies* (Amsterdam, 2018), 153-178.
- ³⁵ Willem Frijhoff, *De vergeten Republiek. Zutphen en de Nieuwe Wereld in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2021), 209, 237.
- ³⁶ Maarten Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad: Leiden* (Amsterdam, 1985), 276; Manon van der Heijden, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam, 2006).
- ³⁷ Bas van Bavel, *De onzichtbare hand. Hoe markteconomieën opkomen en neergaan* (Amsterdam, 2018).
- ³⁸ Marjolein 't Hart, *The Making of a Bourgeois State. War, politics and finance during the Dutch Revolt* (Manchester, 1993), 174.
- ³⁹ Jan de Vries en Ad van der Woude, *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815* (Cambridge, 1995), 109.
- ⁴⁰ Vergelijk Wim Blockmans, 'Finances publiques et inégalité sociale dans les Pays-Bas aux XI^{ve}-XVIe siècles', in: J.-P. Genet, *Genèse de l'état moderne. Prélèvement et redistribution* (Parijs 1987), 77-90.
- ⁴¹ Leo Adriaenssen, 'Hoe Tilburg in de Opstand goed garen spon. De opkomst van Tilburg als lakencentrum', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 85 (2002), 5-34.
- ⁴² Marjolein 't Hart, *The Dutch Wars of Independence. Warfare and Commerce in the Netherlands 1570-1680* (Londen, 2014).
- ⁴³ Pepijn Brandon, Lex Heerma van Voss, Annemieke Romein (red.), *The Early Modern State: Drivers, Beneficiaries and Discontents. Essays in Honour of Prof. Dr. Marjolein 't Hart* (Londen: Routledge 2022)